

կարդացեր էր ուրեք, չէ կարելի մեր-
ժել. թէպէտ և միւս մեղի ծանօթ պատ-
մազիրը լուծած ևս լինին. որովհետև յոյն
պատմագրաց այդ լուծիւնը կարելի
է թէ հայրենասիրական և անձնասի-
րութեան զգացմանց հետեանք ըլլայ.
ուստի անտի բացասական փաստ մի
յառաջ բերելն տրամաբանական. չէ-
ինչպէս նաև զՄովսէս անսխալ համա-
րելն. Սակայն անուղղակի Ամիլիանոս
իսկ և Ռաուլինսըն կը թուին հաստա-
տել, բայց ամենէն աւելի այն ժամա-
նակի հանգամանքներն. Արդ, Բիւթա-
նիոյ մասին թէպէտև պատմիչը լու-
ծիւն կը պահեն, բայց ամէնքն իսկ կը
պատմեն Գլթաց, Սարմատացուց և Սա-
րակինոսաց արշաւանքներն, որոց մի
մասն Շապհույ կողմը բռնելով, արշաւե-
ցին արեւելեան Ասյարութեան խորերը:

Երկրորդ. Կոստանդինոսի և Յուլիանոսի
չարաչար պարտութեամբը՝ Պարսիկը
կարող էին արշաւել մինչև 'ի Բիւթա-
նիա. գուցէ այս իրողութեանս իբրև ա-
պացոյց ըլլայ Յուլիանոսի լեղապատառ
փութան 'ի դաշինս, հնգաթիւ գա-
ւառաց կորստեամբ: Սակայն ենթա-
դրելով թէ այն դէպքն իսկ իրօք պա-
տահած չլինէր, անտի այս հետևու-
թիւնս միայն յառաջ կու գար, այս ինքն
է, Մ. Խորենացի կարէ սխալած ըլլալ,
բայց ոչ երբեք զաղարկել 'ի լինելոյ հեղի-
նակ Հայոց պատմութեան. Ուստի այս
իրողութեանս մասը քննութեանն հետ
նաև մեր գառն յանձնելով ուսումնա-
սէր ընթերցողաց, կը կնքենք մեր յօ-
դուածն 'ի ժառայութիւն Հայոց պատ-
մագրութեան:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Ո Ւ Խ Տ Ա Գ Ն Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՌ ՏԻՐԱՄԱՅՐՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿԱՄԵՆԻՑ ՓՈՏՈՒԵԱՆ

(Տէս Հաորր ԽԳ, էջ 24, 97, 193)

Ը

ԱՐԿԱՍԻ ԱԿՈՒՍՈՑ ԿԱՄԵՆԻՑՅԻ ՀԱՅԱԶԳԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻՆ

1672ին Մէհմէտ Գ. Կամենիցի տի-
րելով, երբ քրիստոնեայ բնակիչք կը
թողուն, կը հեռանան քաղաքէն, այլ-
ազգիք մեծամեծ խոստմունքներ անե-
լով՝ Կ'առնուն կը մնան զՀայս. սակայն
600 հոգի, 'ի թիւս որոց և 14 կուսանք,
կը հեռանան 'ի Կամենիցէ, Սոցա հետ
կար տասուերկու տարեկան մանուկ
մի, որդի Կամենիցցի Հայու, որ քիչ
ժամանակէ 'ի վեր որը և անտէր մնա-

ցել էր: Մայրը վաղուց մեռած էր,
իսկ հայրը դեռ նոր՝ Կամենիցի առման
միջոց՝ իւր տունը հրդեհէն ազատելու
աշխատելով բոցոյն ճարակ եղել էր:
Այս փոքր երախայն (որովհետև Հայ-
րը միշտ յարաբերութիւններ ունեցել
էր թաթարաց հետ), համարձակ կը
խօսէր թաթարաց, նոյն և թրքաց լե-
զուով. այդ լեզուաց գիտութիւնը՝ վեր-
ջերը՝ մանկան մեծ թարգմանի պաշ-

նակէ տալիսի ինչ. քանզի առիւծ հօր Ե 'ի
գազանս, այնպէս և պարսկական 'ի թագա-

ւորս. և մատեն ժողովիչ Ե իմաստութեան,
որպէս հոգովայեցուց տէրութիւնն ի:

տոնի հասնելու պատճառ եղաւ : Գաղ-
թականացս խուռն բազմութեան մէջ,
մի միակ մերձաւոր անձն մի ունէր այս
մանուկս, որ էր պառաւել կոյսն Հը-
ռիփսիմէ, չորեքտասան մայրապետաց
մին, որ և իրեն մայրագիր եղած էր :
Կուսանաց վանքին բեռները կրկին ուղ-
տորու շալակ բեռնաւորած էին, և
Ստեփանիկ մանուկն՝ այդ ուղտերէն
մէկուն վրայ հեծած, որ կապոցներուն
և պարկերուն միջէն հազիւ կ'երևար,
և կանանց ճիւղ, խուռն բազմութեան
կանչն և աղաղակն անտարբեր մտիկ
կ'անէր. — «Ի՞նչ և ինչ կ'երթան, ար-
դեօք վերստին պիտի դառնայ իր ծնըն-
դեան տեղին, — ամենին հոգը չէր :
Երեակալութեանը մէջ խոր տալու-
րած էր միայն կամենիցի հրդեհը, որոյ
զոհ եղած էր հայրը, ուր և ինքը յու-
սահատարար լալուն և ճշկուն միջոց՝
անձանօթ ծերունի ձեռք մի զինքն ա-
զատած էր կրակէն, և տարած յան-
ձնած էր կուսանաց վանքը՝ Հոփսի-
մեայ խնամոց :

Գաղթականաց Հայոց կարաւանն
կամ թափօրն կը հասնի Տնեսդր գե-
տին եզերքը. ուստի միւս կողմանցնե-
լու արգելք կը լինին. զի խօթիկն անգը
կամ կամուրջը՝ այլազգի զօրքն դէպ
'ի ամբողջ անելու կը գործածէ : Հայոց
բանակին գիշերօթելու տեղ կը նշա-
նակուի զառիվայր տափարակ մի, ուր
երբեմն Սոպիէսքի լեհաց թագաւորը
մեծ յաղթութիւններ գործել էր : Հայք
ստիպուած էին ամէն տեղ այլազգի
կառավարչաց ներկայանալ, և նոցա
հրամանին համեմատ յառաջ վարել
ճամբանին : Կ'որոշեն իրենց մէջ այս
անգամ պատգամաւոր զրկելու առ այլ-
ազգի Կառավարիչն՝ Բուտադովիչ ա-
նունով նշանաւոր անձը, որոյ՝ իբրեւ
թարգման կը նշանակեն Ստեփանիկ
Ալիբաբայ մանուկը. այս առթիւ նա՝ ա-
ռաջին անգամ կը վարէ իւր ապա-
գային պաշտօնը : Թէպէտ և խօթիկն
բերդակալը Տէրիպալիթա՝ կը մերժէ
Հայոց խնդիրը, սայլեր չի տալ, այլ
տեսնելով Հայոց Կամենիցի փաշայէն

առած անցադիրը, կը հրամայէ որ ա-
ռանց մօտենալու արքունի սայլերուն՝
հետեւէն անցնին երթան :

Երկրորդ օրը՝ առաւօտը կանուխ՝
Հայոց բանակը կը շարժի տեղէն, և
երբ կը հասնին երկրորդ գիշերօթի
տեղը, այլազգի խումբը՝ որ աղայի մի
հրամանատարութեամբ՝ Հայոց հետ
կ'երթար, համաձայն կամենիցի փա-
շային կարգադրութեան, կը հրաժարի
մերձեցմէ. այլ սյգ հրաժարականը մե-
ծագին կը լինի մերոց. զի 'ի նշան չնոր
հակալութեան՝ ոսկւոյ մեծ քսակ մի
պարգև կու տան աղային. ապա թէ
ոչ՝ այդ աղային պաշտպանութիւնն ա-
ւելի ծանրագին կը լինէր նոցա :

Հայք իրենք իրենց մնալով՝ ազատ
այլազգի պաշտպանէ, համարձակ կը
լինին պաշտելու իրենց Տիրամօրը :
Գիշերները՝ խուլ և անմարդի ճանա-
պարհէ դուրս տեղուանք կը զարնեն
իրենց բանակը. իրենցմէ պահպան-
ներ կը գնեն բանակին չորս պտոյտը.
'ի բանակամիջին՝ պարսիկ կապերտ-
ներով հովանաւորեալ սայլին վրայ է
Տիրամօր Հրաշագործ պատկերն, պաշտ-
պան պանդուխտ Հայերուն : Փոխքն
հրաբորբոք ջահերու՝ փոքրիկ կանթեղ
մի կը պըլպըլայ Պատկերին դիմաց, ա-
ղօտ լոյս ձգելով Տիրամօր թուխ դէմ-
քին վրայ : Այդ շարժական վրանաձև
տաճարին մէջ, ամէն օր պաշտամունք
կը կատարուին. թերևս և ոչ մի փառա-
ւոր տաճարի մէջ այնպիսի փրճալներմ
պաղարտանք չեն զրմած հաւատա-
ցեալք առ Աստուած, ինչպէս այս աղ-
քատին խորանին դիմաց : Երեկոյեան
ժամասացութենէն վերջը վանազուրկ
և տխրատեսիլ մայրապետը ծունր դը-
րած պատկերին առաջ՝ իրենց առան-
ձին միմեկն կը հեղուին յունկն Տի-
րամօր. քաղցր էր նոցա համար այն
Աստուածամօր առաջ Անկեալ գիրքը.
Անկեալիք առաջի Գոյ Աստուածա-
ճիւղ, սրտաճիւղ և խուլ ձայնով կը
կրկնէին նոքա. չէր կրնար Հրաշա-
գործ Տիրամայր անկողն լինել այն սըր-
տախօսիկ հառաչանոց. մխիթարեալ

կը փակէին նորա իրենց աչքը 'ի քուն հանգստեան, մինչդեռ նոցա հոգաբարձու Տէր Մատթէոս, կտնթեղին ազատ լուսով 'ի գիր կ'անցընէր օրուան պատահաբքը: Գիշերուան հանգստենէն վերջը, վաղ առաւօտ երկրպագելով մեր Հայերն դէպ Սատուածամօր պատկերին կողմը, կը շարունակէին ճամբա նին միշտ 'ի հարաւ բռնելով: Սոցա հետ էր և Ստեփանիկ թարգմանիչ, որ Հռիփսիմեայ օրինակին հետեւելով շերմեռանդութեամբ կը համբուրէր գետինը: Բայց ուր պիտի հանդէր վերջապէս սոցա ճանապարհը. «Նա, Տիրամայրը կը ցուցնէ մեզ», կը հառաչէին Հայք, դէպ 'ի Տիրամօր սայլը աչքերնին վերցընելով:

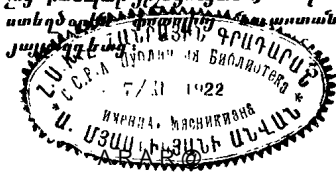
Այս ձևով ամիս մի ճանապարհորդելով կը հասնին յափն ծովու: Արդէն գրեցիմք նոցա 'ի ծովու տափնալը, Մալկեդոնիոյ մէջ երկար մնալին և անտի յիշով անցնելին: Իլվովի մէջ կամեանք է եղող կուսանացմէ ոմանք կը բաժնուին ընկերութենէն: Աւտոնի պատճառ կը բերէ նոցա հայերն չգիտնալը: Այդ բաժնուող կուսանաց մին է պառաւն Հռիփսիմէ, մայրաքիրն Ստեփանի Ակոբայ: Սոքա՝ Հռիփսիմէ և Ակոբայ ընկերութենէն բաժնուելով, հարկ էր որ ապրուստի ճամբայ մի գտնային, իրենց համար օտար և անծանօթ իլվով քաղաքին մէջ: Ստեփանիկ այն ատեն 16 տարուան էր: Սկըսաւ անելանելի մտածութեան մէջ ընկողմի: Իլվով փողոցէ մ'անցնելուն միջոց՝ պատահմամբ առջիւ կ'ենէն կամեանքի խոցիմիրաքի մականունով մեծապատիւ հայազգին. սա (խոցիմիրաքի) կամենիցի՝ այլազգեայ ձեռքը անմիջապէս անցնելուն միջոց՝ տեղափոխուած էր յիլվով. այս պատահմունքս կ'ապահովէ ինչպէս Ակոբայի նոյն և Հռիփսիմեայ կենսիք և ապրուստը իլվովի մէջ: Խոցիմիրաքի կամենիցի ունեւոր և անուանի քաղաքացեայ մին էր, նորա փառաւոր տունն էր Հայոց հրապարակին արեւմտեան ծայրը, ուր այժմ լեհաց փառաւոր եկեղեցին կանգուն կայ 'ի

Պրաւ Ա.

պատիւ Ամենասուրբ Երրորդութեան: Խոցիմիրաքեայ բարօրութեան բան չէր պակասել, ըստ արտաքինոյն. այլ սրով հետեւ չկայ ախարհիս վրայ կատարեալ երջանկութիւն, սա ևս ունէր իւր վիշտը. զի զաւակները չէին ապրել. այդոր դարձան՝ նա բան չէր խնայած, առատ տուրք և ողորմութիւն, յերմաղայանք պաղատանք և սուրբ տեղեաց ուխտադնացութիւն:

Իլվով անցնելուն պէս՝ անմիջապէս կը ծնանի նորա կինը՝ Մարգարիտա զրատրիկը. այլ ինքն ճանապարհին փառաբաւած լինելով շուտով կը վախճանի: Խոցիմիրաքի երկար ժամանակ կ'ողբայ իւր սիրելի ամուսինը, և բոլոր իւր սէրը փոքրիկ Մարգարիտայի վրայ կեդրոնացընելով՝ երկրորդ ամուսնութիւն մտքէն չանցընէր:

Նորա անկին տան՝ տանտիկին հարկաւոր էր բարեպաշտօն, զգաստ, միանգամայն հայ, որ առաջնորդ և խնամակալ լինէր փոքրիկ Մարգարիտային. Հռիփսիմէ պառաւն ոյգ բանին շատ յարմար էր: Ստեփանի ալ հայր և առաջնորդ կը պակասէր: Խոցիմիրաքի սիրով բացաւ իր տան դռները այդ անտուն և անինչ պառաւին և պատանեկին զիմաց. շնորհակալութեամբ մտան նոցա իրենց նոր բունին մէջ, որով և երկու կողմէն մեծապէս գոհ եղան: Կը գտնան զիրար կամենիցիքի Հայ պանդուխտները, 'ի թիւս որոց կ'աւելնայ ապա և այլ ոմն հայ կամենիցիքի, Գասպար Բուտագովիչ անուամբ, որ ըստ վկայելոյ Գարոնի՝ նշանաւոր ոմն եղած է: Սա երկար ժամանակ ազգայնոց հետ 'ի Մակեդոնիա, 'ի Պալքանս պանդուխտէն վերջը, միշտ պահապան հակելով Տիրամօր պատկերին, 1682ին կու գայ իլվով, և հոն Ս. Նիկողայոս կոչուած Եղբայրութեան խնամակալի պաշտօնը կը ստանձնէ: Հայոց մէջ սա ճանչցուած է ճարտարախօս. լեհաց Թահան Գ. Թագաւորը իլվով եկած միջոց՝ Գասպար յիշեցուցած է նմա բանաստեղծութեան հետեւեալ բառերով:



Խոցիմիրաքեայ խաղաղուէտ բնակա-
րանին մէջ կենդանացան հին ազգային
և կամենիցեան յիշատակք. Բուտազո-
վիչ շատ կը սիրէր նորանոր լուրեր
պատմել կամենիցի տիրողաց մասին,
թէ նախախնամութիւնը զանազան պա-
տիժներով կը հարուածէ զնոսա, տի-
րած են քաղաքին մէջ սով, ցաւ, չփո-
թութիւնը նաև այլ անտուր երեւոյթք:
Այդ երկու հայ պանդուխտք գտալով
մի մեղրաջուր խմելուն միջոց՝ շատ ու
շատ խորհրդածութիւն կ'անէին, թէ
ինչպէս, եթէ Աստուած տայ, վերա-
դառնան 'ի կամենից' պիտի կարգաւո-
մեն ազգիս գործերը, և առանց խնայե-
լու պիտի դուրս վարեն քաղաքէն բո-
լոր Հրեայքը. նոքա լաւ գիտէին որ որ-
դիք իսրայելի իսմայելի իշխանութեան
ներքոյ՝ իրենց տեղը բռնած էին կա-
մենիցի մէջ: Խոցիմիրաքի ալ կը յիշէր
զուստիսխառն մորմքմամբ իւր կա-
մենիցի մէջ գեղայարմար բնակարանը,
չուրջ պատեալ կակղի ծառերով, դէպ
'ի փողոց երկնցած ճեմելեօք, ուր ե-
րեկոյեան «Հրեշտակ Տեառնի» զան-
գակին ձայնով կը ժողովէին քաղաքին
և գաշտաց պաշտօնավարք, և երկար
նստարաններու վրայ հանգչած՝ հան-
դարտութեամբ կը խօսէին, կը խոր-
հրդածէին հասարակաց գործոց վրայ:
Ճեմելեաց մէկ ծայրը բարձրացած էր
կամենիցի անմատչելի բերդին պատը.
մուկը երթալով կը թանձրանար հո-
րիզոնին վրայ. կակղիք քաղցրահոտ
բուրմունք կը տարածէին օդոյն մէջ, և
նոցա տերևոց խօշիւնն, իբրև մրմունջք
երևիոյեան աղօթից կը լուսէր: Բուտա-
գովիչ պատմելով չէր կշտանար Հայոց
Ս. Նիկիոլայոս եկեղեցւոյն փառաւորու-
թիւնը, վայելչութիւնը, նորա ընդար-
ձակ շրջապատ սրահը, և սինազարդ
մուտքը. կը գովէր Հայոց ճարտար-
արուեստ և հոյակապ դատարանը, հաս-
տաբեստ կապնի մարդակներով, որոց
վրայ հայերէն տառերով փորագրուած
էր Ժ.Գ. դարու լինելնին: փոքրիկ Մար-
գարիտա այդ հրաշալիքը խելով, լռիկ
մնջիկ նստած՝ երեսները կը կարմրէին,

աչքերը կը փայլէին. իսկ Ակոբայո մտա-
դրութեամբ մտիկ անելով, կը փափա-
քէր օր մի առաջ երթալ տեսնալ այդ
առասպելախառն և գեղեցիկ քաղաքը:
Ուստի օր մի՝ երբ իմացաւ նա՝ որ իւ-
րով եկած Ս. Երրորդութեան կարգի
միանձուրք պիտի երթան 'ի կամենից'
Հայ, Ռուս, և լեհացի գերեալներ յայլ-
ազգեաց գնելու և ազատելու համար,
մեծ ուրախութիւն զգաց, և հաստատա-
պէս միտքը դրաւ՝ որ անպատճառ ինքն
ևս միանձանց ընկերանայ, գերեաց զե-
րեհան լինելու:

Գերեհանաց ընկերութեան երկու
անդամք հայ էին, մին զեռ նորընծայ
կրօնաւոր, որ արեւելեան վեց բարբա-
ռով կը խօսէր, աշխարհական Զաքա-
րիա Միքայէլիչ, որ կամենիցի առման
միջոց փոխադրուած էր յիլվով. սոցա
գլխաւոր ընկերն էր di Sancta Maria
Միքայէլ վարդապետ Սպանիացի: Ա-
կոբայո սկսաւ աղաչել սոցա՝ որ զինքն
ևս իրենց ընկեր առնուն: Այս խնդրոյս
համար հարկ եղաւ խորհուրդ մի գու-
մարել Խոցիմիրաքեայ տան մէջ, ուր հա-
ւանեցաւ գերահան ընկերութիւնն ըն-
դունել զԱկոբայո իրեն ընկերակից: Տա-
նուտէրը կը պատուիրէր Ակոբայոյ՝ որ
կամենից հասնելուն պէս, երթայ նայի
քննէ իւր տունը. խեղճ ծերը չէր գի-
տել՝ որ վաղուց իւր տունն՝ փայտի
աեղ՝ կրակի նիւթ եղած էր յայլազ-
գեաց, և եթէ կակղիք այդ փորձանքէն
ազատել էին, ուրիշ պատճառաւ չէր,
այլ զի կ'ախորժէին նոցա չուքին ներ-
քե ծալապատիկի նստած՝ ժամանակ ան-
ցընելու. Բուտադովիչ զանազան առե-
տարակա յանձնարարութիւնք տուաւ
Ստեփանի. Հռիփսիմէ յանձնեց նմա,
որ անպատճառ երթայ գտնէ նախնեաց
գերեզմանքը, և նոցա վրայ մի Հոգոց
ասէ. այլ Մարգարիտայի սիրտը կոտրե-
ցաւ, և աշխարհք հայելու աչք չունէր:

Այս փոքրիկ՝ չորս անձով կազմեալ
ընկերութիւնն՝ 1688 յունուարի 15ին,
վաղ առաւօտու պատարագ մի տեսնա-
լով, ճամբորդ եղան յիլվովէ՝ 'ի Կամե-
նից, Կարգէ դուրս ձեռնարկ մի էր սո-

յա սկսածն, որոյ նմանը ոչ ոք չէր յիշել: Միանձուկը՝ սրտեղուն վրայ խաչ, գրպանինն ոչ լեցուն, գի միայն 4000 զլոթի ունէին հետեւին, կ'երթային առ այլազգիս՝ իրենց հաւատակից եղբարց ազատութիւնը գնելու: Անվտանգ հասան Եանովա կոչուած տեղը՝ թերէն պովի մօտ, ուստի հարկ էր՝ որ իմաց տրուի կամենիցի փաշային սոցա գալու, տեան և նպատակին մասին: Եանովցի մէկը՝ որ միջնորդ պիտի լինէր սոցա և փաշային մէջ, ուզեց նիւթականապէս շահուիլ այս առթոյն: Բաւարկից սոցա որ փողերը իրեն յանձնեն, վասն զի «Շատ վտանգաւոր է ձեզ, կ'ստէր, այդչափ փող հետեւնիդ, առանց վտանգի կամենից մտնելը»: — և կը խոստանար ինքն այդ փողերը անձամբ բերել և իրենց յանձնել: Այլ զգաւոր միանձուկը այդ շահախնդրին ծուղակին մէջ չընկան, և միւս օր՝ առտու կանուխ՝ մինչդեռ սրտացաւ խորհրդատուն ի թուն կը խորդար, կամացուկ ելան գնացին ձամբանին: Փետրուարի երկուքին՝ յետ շատ սրտազող քաշելու՝ հասան միանձուկը ի կամենից, և Ռուսաց կոչուած դռնէն ներս մտան: պահապանը քաղաքին՝ արդիւնցին նոցա՝ որ բերդերուն վրայ շատ չնային, այլ շուտով անցնին: Գերեալ քրիստոնէանայ լսելով միանձանց գալուստը, արտերնին կռահեց, և անպատմելի ուրախութեամբ լեցուեցան: Իսկ պահապանն տեսնելով այդպիսի տարօրինակ երևոյթն, կը զարմանան: «Սոքա կախարդը պէտք է լինին, կը փափսար ամբողջ, գրպանինն լեցուն ստակ, առանց պահապանաց՝ անկարելի բան էր քաղաք մտնալը»: Քաղաքին շնորհը հասաւ փաշային ականջը, հրամայեց որ բանտարկուին եկաւորներն: այլ փաշային մերձաւորներէն մէկը գիտնալով նոցա նպատակը, խօսեց անցուց փաշային, ու ինքը մի այլ ուրացող աղայ հետը առած, գնաց միանձանց ցուցնելու արգելական գերիները: Երբ երեկոյեան գէմ միանձուկը մտան գերեաց մօտ, մարմնեցաւ տրորեցաւ օրը:

տերնին, տեսնելով նոցա ցաւալի վիճակը, մանաւանդ երբ կը մտածէին որ իրենց քով գտնուած փողը, հազիւ գերեաց տասներորդ մասին ազատութեան փրկանքի կը բաւէր: Գերեվարը ի սկզբան մեծամեծ զինքեր կը պահանջէին: մանկամարդ կնոջ փրկանք՝ փորձերէսայիս ի միասին՝ 1000 զլոթի: աշխատութեան գալու մարդուն համար՝ 800 զլոթի, ծերու գին՝ 300 զլոթի, իսկ պառաւի համար՝ աժան, 200 զլոթի: Այլազգւոյ մը միջնորդելով՝ կամաց կամաց գերեվարը պահանջին իջեցուցին: այլ միանձանց փողը հազիւ կը բաւէր ի փրկանս ութ գերեաց: Այլ երբ տեսան այլազգիք որ միանձուկը յետ դառնալու կը պատրաստուին, աւելի իջեցուցին գերեաց գինը: սակայն ցաւալին այն էր՝ որ միանձանց դրամը բոլոր գերեացը ազատութեան չէր բաւէր: վերջապէս կրօնաւորը փրկանաւորելով գերեաց մի մասը, խնդրեցին գերեվարներէն՝ որ մնացելոց հետ քաղցրութեամբ վարուին, և խոստացան վերստին դառնալ ի կամենից մեծ գումարով: և ազատած գերիներովն՝ մեկնեցան ի կամենից վրդովեալ սրտով, զի կոտարեալ չէր ուրախութիւնն: թէպէտ ազատեալ գերեաց վրոյ հայելով՝ մեծապէս կը մխիթարուէին, այլ մնացելոց նեղ վիճակն կը ճշէր նոցա սիրտը: տոսնի չափ այլազգի հեծեալ զօրականը՝ զմիանձուկն, ազատեալ գերեաց հետ՝ դուրս հանեցին քաղաքէն: Սոցա ընկերութենէն մին պակաս էր: Ակորսոյ չդարձաւ յիշով, նա ընտրեց գերեզմանաց փառքէն աւելի՝ մնալ ի կամենից, և ձեռնառու օգնական լինել համազգի եղբարց: վասն զի վատահ էր նա իւր բնական ձրից վրայ, և հաստատութեամբ միտքը դրած էր՝ տիրողաց սիրտը շահելով՝ տառապելոց նպաստամատոյց լինել: յորում և յաջողեցաւ:

Ակորսոյի առաջին ջանքն եղաւ փաշային աչքը մտնալ, խոնարհութեամբ և ճարտարութեամբ կատարելով նորահրամանները: փաշայն և նորա մերձաւորը սկսան մասնաւոր ուշադրութիւն

դարձնել այդ ճարտարախօս և աշխոյժ պատանւոյն վրայ. չուտով ստացաւ փաշային մօտ՝ պաշտօն թարգմանի, և փաշայն կը յուսացընէր նմա՝ որ եթէ լաւ վարէ այդ պաշտօնը, կարնոյ արքունի գրան մեծ թարգմանի պաշտօնին հօանի: Ակորսոյ նպատակին հասնելով՝ ամենայն հաւատարմութեամբ և աշարջութեամբ կը ծառայէր, և միջնորդութեամբ առ մեծամեծս՝ խօսքով և գրամով կը թեթեւցընէր գերեզոյց դառն վիճակը. այլ ինչպէս առաքինի հոգի՝ կը զգուշանար որ չլինի թէ յիշվով կամ այլուր իւր վրայ այլ ընդ այլ լայն զրոյցքներ հնարեն նախանձոտ մարդիկ: Ուստի գրեց առ մի բարեկամն յիշվով հետեւեալ համառօտ նամակն, վկայ և յատագով իւր ազնիւ սրտին: « Զլսուան կամ սէր առ ծննդական » տեղիս, ստիպեցին զիս հոս մնալու. » ստացայ պաշտօն 'ի փաշայէն, այլ ես » իմ ծնողաց հաւատքը ամուր բռնած » եմ, կը ցանկամ միայն օգնական և » մխրթար լինել 'ի գերութեան հե- » ծոյ եղբարցս »:

Միանձուռ հասնելով յիշվով՝ կամենիցի քաղաքացիք, հայկազն ծերունիք խոյրմիրքի և խուտագովիչ՝ զԱկորսոյ նոցա հետ չգտնալով՝ հարցուցին պատճառը. չախորժեցան անփորձ երիտասարդին յանգուգն գործոյն. այլ միանձուռք միամիտ արարին զնոսա՝ թէ Ակորսոյ թէպէտ պատանի, այլ առնայն բան հասուն խեղճով կը գործէր, և թէ նորա նպատակն շատ առաքինական և գովելի էր: Ծերունիք հարցմունքի հարցմունքի կը յաւելին. միանձուռք քիչ ժամանակի միջոց ինչ որ տեսած էին և լսած՝ պատմեցին, եւ մինչդեռ յիշվով հարցափորձութիւնք կը լինէին, Ակորսոյ կամենիցի մէջ առնէն անկիւն կը քայլէր, կը զննէր, և շատ անգամ կը զայրանար և սիրտը կը կոտրէր. զի այն կամենիցը չէր տեսածը, ինչ որ կ'երեւակայէր՝ լսելով երբեմն Բուտագովիչի մեծաբան գովեստները: Միայն բերդը՝ հասարակաց շինուածոց մէջ, բարեկարգ դտաւ. զի

այլազգիք զայն նորոգելով, քանի մի ամիսոց ևս աւելցուցած էին. մնացեալ ամենայն ինչ աւերակի, դերբուկի երեւոյթ ունէր: Տասն և վեց տարուան միջոց անինսմ սալայատակք շատ տեղ աւերած էին, չէն ու բազմամարդ քաղաքն ամայի և անմարդի կ'երեւար. ինչպէս կոչուած հրապարակին կեդրոնը՝ անհեղեղ. կարուան-Սարայ մի բարձրացած էր. քրիստոնէից չորս փառաւոր եկեղեցիքն 'ի մզկիթ փոխուած, որոց սեպեցաւ և ծեփաթափ որմունքն տխրադին տեսիլ կ'ընծայէին. նոցա գաւթաց մէջ կը վստային խոցոտ և բորոտեալ տնանկներ: Փրանկիսկեանց վանքի եկեղեցին, (որ այժմ եպիսկոպոսական եկեղեցի է Ռուսաց), նոյնպէս Ս. Կատարինէ եկեղեցին, զինուորական կահուց տաքարանոց եղած էին, Յիսուսեանց հոյակապ վանքն՝ ախոռ դարձած, ուր քսանի չափ նիհար ուղտեր և քանի մի վատոյժ ձիեր կապուած: Հայոց Աւետման և Ս. Նիկողայ փառաւոր եկեղեցին, աներդիք, անդուռն և խնայատուհան բուռց և ջլջկանց բոյն դարձած. պատերուն վրայ և գաւթաց մէջ եղիճ և այլ մուխտոտ բուսած. միւս երկու փայտաշէն եկեղեցիքն, մին մեծ՝ վերափոխման կուսին, հանդիպակաց Ս. Նիկողայ եկեղեցւոյն, Հայոց հրապարակին արեւմտեան ծայրը, միւսը Ս. Ստեփանոսի, որ այժմեան Հայոց դոնգակատան տեղը կը կարծուի, երկուքն ևս կրակի ճարակ եղած, տեղերնին, հետքերնին անգամ յայտնի չէր:

Ակորսոյի նշանակուած էր՝ ոչ աղդիս փառաց, այլ թշուառութեան և տառապանաց ականատես լինել և վրկոյ. դեռ ես փառքիկ տղայ, գոցցես հրաշքով ազատած հայրենի ծածքին կրակին միջէն, այժմ ես ոչ առաւել մխրթարական վիճակի մէջ կը գտնէր իւր ծննդեան քաղաքը: Ինչպէս ազգիս շինութեանց աւերակները՝ նոյնպէս փնտռեց գտանաւ՝ ազգիս փրանք կամ խեչերանք քանի մի հայ ընտանիք. նուրա ևս հարստահարեալ և աղքատ վի-

ճակի մէջ, Շատ անգամ պատահեցաւ նմա մոտնել Հայոց դատաստանին մէջ, ուր աչքին ծայրով կը խուզէր գտնալ միացորդ ինչ հայրենեաց: Նա իբրեւ թարգման՝ բան առ բան այլազգեաց քատրիւն ականջը կը հեղուր, դատեւոյ գրուցածները, իրաւունքները. ձեռքէն բան չէր դար, կամ խիստ քիչ բան կու գար պաշտպանելու իւր համազգիքը: Այն մեծ Հայոց հրապարակէն, որոյ վրայ շինուած էր այդ դատարանն, որոյ երբեմն Հայոց առևտուրն և գործունեայ կեանքը մեծ շինութիւն և կենդանութիւն կու տային, խուլ և վայրենի փողոցի տնոյն ունէր: Նորա մեռելութիւնը երբեմն երբեմն կը կենդանացնէին կեղտոտ որդիքն իսրայելի, և այլ երբեմն խեղճ քրիստոնեայ կալանաւորք, զորս յատենա հարցափորձի կը քաշէին չաւառներն:

Այս գրից մէջ մնաց կամենիք 27 տարի մինչև ց1699: Ակորսոյ տասը տարի ականատես եղաւ այդ սրտամաշ տեսարանին. այլ նորա ազնուական հոգին առաւել ընտրեց կալ մնալ հոն և վշտակից լինել ազգիս տառապանաց, քան իվովի մէջ հանգիստ կեանք վարել: Վարձատրեցին իրկինք նորա առաքինութիւնը. քիչ ժամանակէն պիտի տեսնենք զնա, սոյն այդ աղետաւոր կամենիցի մէջ երջանկացեալ կինօք և զուարթ, և բոլոր քաղաքը պիտի օրհնէ զնա լիաբերան:

1699ին կամենից նորէն լեհաց անցաւ, և 'ի 18 սեպտեմբերի՝ նոյն տարին, աստ և անդ ցիր և ցան կամենիցցիք մեծաւ ուրախութեամբ գարձան իրենց ծննդեան տեղին: Սոցա առաջնորդ և պարագլուխն էր Մարտինոս Պոկուշ (Պոդոսովիչ) ծերունի հայ զօրավարն, սոցա հետ էր Հայր Միքայէլ վարդապետը, որ իւր ծոցը կը կրէր երկու Հայ ազնուականաց կտակները, որք կամենիցի կարօտով, յօտարութեան մէջ

թողել էին ոսկորնին, խոցիմիրքի և Բուսազովիչ:

Սոցամէ առաջինն՝ սեփական տունը 'ի կամենից՝ չըմտպատ գետնովը՝ կը թողուր Ս. Երբորդութեան կարգի կրօնաւորաց, յորմէ էր և ինքն Միքայէլ վարդապետ. այս պայմանով՝ որ իւր ձեռատունկ կակղի ծառոց խնամ տարուի, վասն զի այլազգիք ևս խնայել, միանգամայն սիրել էին նոցա հովանին: Մարգարիտէ իւր միակ դստեր կը թողուր իվովի տունը և այլ ամենայն շարժական ստացուածք: Բուսազովիչ ծերունին ևս, որոյ նոյնպէս խոստովանհայր եղած էր Միքայէլ վարդապետ, նոյն կարգին համար նոր յինուելու վանքին կը թողուր 500 զլսի: Այս ծերունի հայազգիս՝ մեծ փափագ ունէր վերստին տեսնել Սմիթիչ զետոյն միշտվայր կղզիացեալ կամենիցը, և մահուան անկողնոյն մէջ յիշած էր փստովիոյ պայծառ արեւ:

Բաց 'ի Պոդոսովիչ և Միքայէլ վարդապետէ, նշանաւոր են Հայոց խմբին մէջ երեք այլ երիցունք՝ Աստիւովիչ, Բարուքովիչ և Պոկտանովիչ: Առաջին երկուքն Ս. Նիկողայ եղբայրութեան հոգաբարձուք եղած են, և նոցա յանձնուած է՝ կամենից մանեխուն պէս՝ նա յիւ պատրաստել Տիրամօր հրաշագործ պատկերին՝ պաշտպանի ազգիս՝ վայելուչ և պատշաճաւոր տեղի: Եւստինս՝ Պոկտանովիչ մանր զբաժ է այլազգեաց 'ի կամենիցէ ելր և մեծահանգէս կերպով եկեղեցեաց վերստին սրբումը:

Հայոց 'ի կամենից վերադարձող խմբին մէջ, առանձին ջոկ մի կը կազմէին կանայք, որոց վերակացուք էին չորս մայրապետք, այլ շատ բարեպաշտ ոյրիք, տիկնայք, և ազնիւ օրիորդք, 'ի թիւս որոց՝ մեզ արդէն ծանօթ խոցիմիրքի հայազգւոյն դստրիկն՝ Մարգարիտէ, հասակակից և ընտանի Ակորսոյ Ստեփանիկ հայ պատանւոյն:

1 խոցիմիրքի հայկազնոյն տան տեղը կայ այժմ գեղեցիկաշէն եկեղեցի 'ի պատիւ Ամենայն սուրբ Երբորդութեան, և նորա ձեռապահ

կակղեք ցարդ կու սիրեն իրենց մեծատարած լուսքը այդ եկեղեցւոյն և նորա շրճակայ բնակութեանց վրայ:

Պա իր ազնուական ծնողացմէ ստա-
ցել էր ժառանգութիւն ոչ միայն նիւ-
թական բարիք և ստացուածք, այլ և
ազնուական սէր հայրենեաց և ազգին,
այն աստիճանի՝ որ հաստատապէս միտ-
քը դրած էր, որ եթէ օր մի արժանի
լինի սուրբ պալկի, մի հայ երիտա-
սարդի հետ, անպատճառ կամենիցի
Հայոց եկեղեցեաց միոյն մէջ կատա-
րուի այդ խորհուրդն իւր վրայ: Կամե-
նից հասնելուն պէս՝ օրիորդիս առաջին
սրբազան գործն եղաւ՝ փնտռել գտնալ
իւր սիրելի ծնողաց տան տեղը, և նըս-
տելով հայրաւանդն կակղեաց հովա-
նայն ներքե, ձեռն 'ի ծնօտի՝ լալ քաղ-
ցրիկ մօրը անդառնալի կորուստը, որ
զինքն 'ի լոյս ընծայելով՝ փակել էր աչ-
քերը օտարութեան մէջ: Գետի պէս
կը յորդէին արտասուք նորա նայխուն
աչքերէն. առաքինազարդ ծերունի հօր
յիշատակը, որ զինքն անծայր սիրով կը
սիրէր, միակ, որք և անտէր, հայրենի
տան դերեկին վրայ կը տեսնար ինք
զինքը. նա չէր գիտել՝ որ նոյն միջոցին՝
երբ ինք զինք իբրև թէ դերբուկին քա-
րերէն մին, շէնքէ դուրս մնացած՝ ան-
տէր և անոք կը կարծէր, երկնաւոր՝
որբոց և այրեաց խնամատ Հայրն, իրեն
տէր և ապագայ կը պատրաստէր:

Փաշան պիտի մեկնէր կամենիցէ.
Սոսեփանիկ նորամէ իւր հրաժարականն
առնելով՝ դնաց զիմաւորելու եկաւոր
կամ վերադարձող եղբարքը: Ամէնքն
մեծ և փոքր, քահանայ և աշխարհա-
կան, սիրով կը թօթուէին այդ առա-
քինի երիտասարդին ձեռքը, ամէնքն
պատիւ կը սեպէին իրենց նորա հետ
խօսակցիլը. անմիջապէս Միքայել վար-
դապետին մօտէն կը զառնար Սոսեփա-
նիկ, երբ նորա աչքին զարկաւ տխրա-
զինն Մարգարիտէ, որոյ սրտին յուզ-
մունքն և թափած արցունքներն՝ նոր
գեղ, նոր շնորհք կու սփռէին նորա
գեղեցիկ և պարկեշտ կերպարանաց
վրայ. — «Այդ դու Մարգարիտէ»,
հարցական ձևով բացադանչեց Սոսե-
փանիկ: Մարգարիտէ տեսաւ իւր դի-
մոց կանգնած փառաւոր երիտասարդ

մի, ծանօթ կերպարանքով, այլ տասը
տարուան միջոց մեծապէս փոխուած,
այրական մեծամեծ պեխերն ուրած,
կտրիճ նայուածքով, վայելադէմ և վա-
յելակազմ, երեսը արևակէզ, գլուխը
վայելուչ կարմիր ֆէս, որոյ ծուպը ե-
տեի կողմէն կ'երերար: Թէպէտ և դա-
այն վայելադէմ պատանեակն էր, ո-
րոյ հետ շատ տարի հայրենի ծածրին
տակ անմեղութեամբ խաղացել էին,
այլ որչափ փափոխութիւնս Սակայն
և այնպէս Մարգարիտայի սիրտը կու-
հեց, հազիւ կարողացաւ Սոսեփանէ...
անունը արտաբերել, ծունկքն երերա-
ցին, կապուեցան շրթուիքը, արդէն
սիրտը յուզեալ էր: Այլ մեք թողլով առ-
այժմ՝ այդ սրտագին տեսարանը՝ մշտ-
նենք կամենիցի մայր եկեղեցին: Պայ-
մանագիրը ստորագրուած էր, որոյ զօ-
րութեամբ այլազգիք վերստին լեհաց
թողլով կամենից քաղաքը՝ հարկ էր որ
հեռանային. յետին անգամ ժողոված
հին փառաշէն մայր եկեղեցւոյն մէջ,
զոր 'ի մշկիթ փոխած էին, կատարե-
ցին իրենց նամազը, յետոյ սանդուխ-
ներով դէպ 'ի կաթուղիկէն վեր ելան
մոյլանները, որ իջեցնեն հոն կախուած
սրբազան գրօշակը: Երբոր հասաւ դօ-
շակը՝ վարը սփռած կերպասին վրայ,
այնպիսի գոռում և գոլում վերուցին,
որոյ նմանը շատ քիչ անգամ պէտք է
լսուած լինի աշխարհիս վրայ: Ոմանք
գգեստներն կը պատուէին, երեսի վրայ
յերկիր կը կործանէին, յինչեւ այլք
պատկառանքը համբուրելով գրօշակը
կամփոփէին կերպասին մէջ, և տխուր
եղանակաւ երգելով՝ կը հեռանային
սաճարէն:

Այնգին՝ քիչ հեռուն լեհաց գօրքն
կազմ՝ և պատրաստ կանգնած էին, ո-
րոց 'ի զուխ ալեւոր հին զօրավարն Պօ-
կուշ, վարառնելով գլխէն ցցունազարդ
սաղաւարտը, կնքեց զինքը նշանաւ Ս.
Խաչին, և ապա ծերունայն Սիմէոնի
խօսքը կրկնեց. «Արդ արձակեալ զձա-
ռայս քո, Տէր»:

Այս ամենայն կատարուեցաւ սեպտ.
22ին, երեքշաբթի: Այս գէպքէս հինգ

օր վերջը, այն է 27 սեպտ. 1699, առաւօտեան խուռն բազմութիւն ժողովեցան այս եկեղեցւոյս մէջ, գրեալ է բոլոր կամենիցի Հայկազունք և այլ ազգեր: Միջայէլ վարդապետ սրտաշարժ քարոզ մի խօսեցաւ հաւատացելոց, որոյ աւարտման միջոց պարկեշտութեամբ մօտեցան բնմին զոյգ մի, որոնք արդէն իրենց առաքինութեամբ բազմութեան համակրութիւնը գրաւած էին: Միջայէլ վարդապետ՝ աւետարանին խօսքերով պսակեց և անլուծանելի կապով կապեց զնոսա: համարէն ժողովուրդը Հայք և օտարք լիասիրտ մաղթեցին նոր պսակելոց՝ երջանկութիւն և բաղդ և շատ երկայն արև: Փետայն մեզ ծանօթ Ակոբսոյ հոյ պատանին էր, որ կ'առնուր խոցիմիրաքիի միակ գուստը Մարգարտիս, հարանետունն եղաւ: Հայոց դատարանն, զոր հապճեպով պատրաստեցին, փոխանակ ամբողջութեամբ երկայն երկայն նստարանները կապերուն երով և գորգերով յարդարելով: շատ էին հարսնեւորքն, ամենեցուն երեսին վրայ դոհութեան զուարթութիւն: շատ մաղթողական բաժակներ պարպուեցան յերկանկութիւն հայ պսակելոց: Գողթոյուն ձայներով հայ պառաններ, յորդորաբար հայերէն օրհնութիւններ կը հնչուին պսակելոց զլիսին: Քերկայն արև լինին, ծիլն ծաղկին, իրենց լծոսներուն պսակները պազնեն: Եւ յիւրաւի, հասած է նոցա լիաբերան օրհնութիւնն: Գիւկոբսոյ կամ Ակոբսովիչ ցեղը՝ բազմածնունդ և երկար անուանի եղած է լեհահայոց մէջ:

Պսակելոց արձանագրութեան մէջ, յետ գաղթականաց դարձին, առաջին տեղ կը բռնէ Ակոբսոյի պսակման արձանագրութիւնն: Խոցիմիրաքսոյ տընկած կակղիք՝ առիթ եղան ինձ ուշադրութիւն դարձնելու այս դէպքիս, որոնք անբարբառ վկայք երկու հարիւր տարի է որ կանգնած իրենց տեղը՝ եթէ լեզու ունենային՝ կարելի է ևս այսոր նման շատ դէպքեր ալ կը հարդրէին, յանցեալ գնացեալ կամենիցի Հայկազանց նկատմամբ:

Թ

Քիւեւ, եւ անտի դարձ 'ի Թէոդոսիա:

Կամենիցի մէջ 12 օր շրջելէն վերջը՝ անկենդան, անցած, մարած Հայութեան հրաժարականս տալով, և յանձն լինելով Հրաշագործ Տիրամօրս Հայոց, ճամբայ ելայ դէպ 'ի Քիւեւ՝ սեպտ. 1ին: Կառօք 90 վերստ հարկ էր գնալ մինչև ցփրուքուրով: այլ սրչափ տարբերութիւն քիչ օրուան մէջ: մէգ, մառախուղ, ցիխ. սակայն և այնպէս՝ երկրորդ կէս օրը հասոյց գմեզ կառավարեն՝ փրուքուրովի հանգոյցին երկաթուղւոյն: ուստի և շուտով մեկնեցայ շոքեկառօք, և սեպտեմբերի երեքին՝ կէս օրը հասայ 'ի Քիւեւ: Կայարանին տափածէ բարձրաւանդակին վրայ կանգ առնելով՝ կ'արժէ հայեաց մի տալ այդ փոքր Ռուսաց մայրաքաղաքին վրայ, որ յիւրաւի ակնապարար և մոգական երևոյթ իմն կ'ընծայէ: բլրոց վրայ է քաղաքն, բուսականութիւնը ճոխ, օրով կանաչութեան մէջ ընկղմած կ'երևի: վայելչածէ և նախշուն զանգակատունք գեղեցիկ կերպով աստի և անտի 'ի վեր կ'ամբառնան: քաղաքին լայն և դարուվար սուլայատակներն՝ օձաձև կ'երևան, և այլ վիթխարի շէնքերն իրր 'ի մանրանկարի կը պատկերանան: ճըշմարտապէս վիթխարի ասելու կ'արժէ մեծ և լայնանիստ համալսարանն՝ իւր պարտիզաւ, որ ամբողջ թաղ մի է: Համալսարանիս շէնքին մէջն է երից արևմտեան Ռուսիոյ գաւառաց, այսինքն է Քիւեւի, փոտոլիոյ և վոլինի՝ հնութեանց զիւանն, յորում կը պահուին Հայոց կամենիցեան մագիստրատին գործերը՝ 104 տարուան միջոցի, այն է 1560-1664, միածալ, կայեկազմն, խնամքով գրուած՝ 32 հատկոճ հատորներ, սակայն որչափ կաղմին և գրութեան ձևոյն հոգ տարած են գրողը, կարծես նոյնչափ և աւելի ևս՝ անվոյթ եղած են լեզուին մաքրութեան: Գիւլղարդուածքն անհնարին խառնուրդ մի են

երեք լեզուաց՝ Հայու, Թաթարի և Լեհի։ Առաջին երկու հատորքն՝ աղաւաղ հայ լեզուով գրած են. 1593էն կը սկսի Թաթար լեզուն, խառն հայ և լեհ բառերով, սակայն միշտ հայ կոկիկ նօսրադրով։ 1625էն տրւած է այդ գրուածոց մէջ լեհ լեզուն։ Քրիստի մէջ մետաւաններորդ դարէն սկսեալ՝ հարկաւ շատ հոյ գաղթականներ բնակած են, այլ այժմ այնպէս բնակին՝ եղած են՝ որ և ոչ անգամ հետքերնին կ'երևի. քաղաքին հին փողով կոչուած թաղին Ս. Նիկողայ եկեղեցւոյն համար ինձ գրուցեցին, թէ հինէն Հայոց մնացած չէ՛ր է. այլ ես դիտելով՝ հայութեան ոչ մի նշոյլ չգտայ. կան քրիստի մէջ քանի մի հոյ բնատնիք՝ ալբա վերջին ատեններս 'ի Ղրիմէ՝ առևտրով հոն անցած են։

Քրիստ հին քաղաք է և առհասարակ Ռուսաց իւստաւորութեան կեդրոնն եղած է իւր հին ակադեմիայի. շատ անգամ մերթ Լեհաց և մերթ Ռուսոց ձեռք անցած։ Վերջին ժամանակներս մասնաւոր խնամք եղած է քաղաքին բարեկարգութեան վրայ. Քրիշչաքիք կոչուած՝ ընդարձակ և փառաշէն փողոցն՝ Եւրոպայի որ և իցէ քաղաքին զարդ կարող է լինելու. փառաւոր է և մեծ վաղգիմիր փողոցն. ունի քրիստ հաւուստ և ճոխ եկեղեցիք՝ վերուստ 'ի վայր արծաթի խաչկալք. նշանաւոր են յայտ մասին քաղաքէն դուրս բերդին մէջ Լաւրայի վանքի եկեղեցիք, այլ արուեստ և ճարտարապետական ճաշակ կը պակասի սոցա։

Տներէր գետոյն եզերքը բարձրութեան նորայէն եկեղեցին՝ հոչակեալ յանուն Նախակոչ Անդրէի առաքելոյ, իւր դեղեցիկ և չքեղ իտալական ճարտարապետութեան արուեստին և նկարուք՝ Եւրոպայի տաճարացմէ վարչի մնար։ Հետաքննելի են քաղաքէն դուրս գետնաւ փոր դամբաններու մէջ ամփոփուած սրբոց տապանք, ուր Ռուսաստանի աւէն կողմէն ուխտաւորք կը յաճախեն. նշանաւորք են այդ նշխարաց մէջ Ռու-

սոց նեստոր և Պիմէն ժամանակագրաց նշխարքն։ Ընդարձակ է բարձրագիր Լեհաց եկեղեցին, այլ ներսի կողմէն անշուք, մանաւանդ աւագ խորանն, համեմատութեամբ կամենիցի եկեղեցիաց։

Սիպտ. ԳԻ՝ ճեպընթացիկ շողեկաւորք ելայ 'ի ճանապարհ դէպ յՍտեսսա, քրիստի և Խորսոնի նահանգաց հացաշատ դաշտերն աշնանային տարազու մէջ էին. հունձք ժողոված, աստ և անդ. յարդի և խոտոյ մեծամեծ դէգեր, անտառք և պարտէշք կիսամերկք, մնացեալ կարմիր և դեղին տերևներն կը սպասէին ցորոտ պախրցոյն՝ որ ազատէ զիրենք երերուն վիճակէն։ Հասայ յՍտեսսա սեպտ. 11ին, ուր քանի մ'օր մնալով, ամսոյն 17ին կանուխ առաւօտը հասայ շողեկաւոր, երբեմն հայու թեմամբ նշանաւոր կաթայ, այժմ Թէոդոսիա։ ի վաղուց փափաքելի ճանապարհորդութիւնս՝ ամսուան մէջ կատարեցաւ. ցնորք և երեակայութիւնք աղետաւոր իրականութեան մի դիմաց պարզեցան և ցրուեցան. հարկ է ինձ, Առաքել պատմիչն հետ, մեր կամենիցի եղբարց մասին ասել. « Եղեն վտառ ընդեւոյք և տարամբժեալք յերկիր » օտար և յազգ այլասեռ և այլալեզու ... և անդէն օր աւուր՝ առ սակաւ սակաւ նուաղին մահուամբ և կորուստեամբ »։ Աստուած ամուր պահէ այլ տեղուանք մնացեալները։ Անեցւոց մի ամբողջ մասն, քսան հազարի չափ ժողովուրդ, հաւատարիմ իրենց նախնեաց աւանդութեան, հայախօս և հայալեզու թոն գետոյն եզերաց վրայ կը դեգերի, մեծաւ մասամբ կեդրոնացած հայահնչիւն Նոր-Նախիջևան քաղաքին մէջ։ Բաղմամիլիա յետագայ պրակաց մէջ այդ քաղաքին և իւր ժողովրդեան իմ վրայ գործած տպաւորութիւնը, յայտմ (1884 մայիս) ամի, ճանապարհորդութեանս միջոց՝ յուսամ հաւատարմաբար 'ի լոյս ընծայել։

Հ. ՔԵՐԵՎԻԷ Վ. ՔՈՒՆԵՆԵՐԱՆ